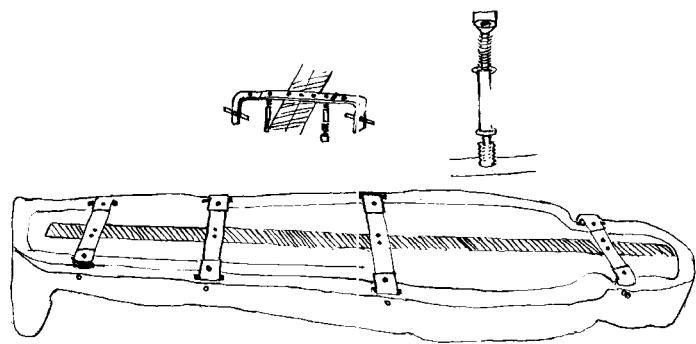

B
APROA
K

BULLETIN

2010

1e trimestre / 1ste trimester

THE ART PACKING & MOBILITY • THE ART PACKING & MOBILITY • THE ART PACKING & MOBILITY

Emballage d'œuvres, objets d'art et antiquités

Fabrication de caisses et crêtes de transport

**Entreposage et stockage
Pose de sculptures**

Organisation et logistique aux expositions

Créations et réalisation de stands

Mise en place et accrochage

Expéditions et transport

Véhicules climatisés à suspension pneumatique

Verpakking van kunstwerken, kunstvoorwerpen en antiques

Fabricatie van kisten en transportkratten

**Opslag en stockeren
Plaatsen van beeldhouwwerken**

Organiseren en logistieke ondersteuning van exposities

Ontwerp en opbouw van standen

Opstelling en ophanging

Expeditie en transport

Geclimatiseerde luchtgeveerde voertuigen

**Maalbeekweg 15, unité 13
B-1930 Zaventem**

E-mail: mobull@euronet.be

MOBULL

THE ART PACKING & MOBILITY • THE ART PACKING & MOBILITY • THE ART PACKING & MOBILITY

BULLETIN

01 / 2010

CONSEIL D'ADMINISTRATION RAAD VAN BESTUUR

■ Président / Voorzitter :

Els Malyster
e-mail : malyster@pandora.be

■ Vice-président / Vice-voorzitter :

Pierre Masson
e-mail : salvartes@pandora.be

■ Nederlandstalige secretaris :

Sarah De Smedt
Westerstraat 30, bus 6, Sint-Niklaas
Tel/fax : 03/296.39.60
e-mail : sarah-desmet@hotmail.com

■ Secrétariat francophone :

Etienne Costa
Rue des Cottages 93, 1180 Uccle
tel./ fax 02 534.38.65
email : costaetienne@yahoo.com

■ Trésorier / Penningmeester :

Barbara de Jong
e-mail : barbara.dejong@west-vlaanderen.be

■ Vice-trésorier / Vice-penningmeester :

François Carton
e-mail : art-restauration@skynet.be

Bernard Delmotte

e-mail : b.j.delmotte@telenet.be

Marjan Buyle

e-mail : marianne.buyle@rwo.vlaanderen.be

Alain de Winiwarter

e-mail : a.dewiniwarter@busmail.net

Kenny Damian

e-mail : kenny_damian@hotmail.com

Claire Fontaine

e-mail : fontaine.c@gmail.com

Marie Postec

e-mail : marie_postec@yahoo.com

Michael van Gompel

e-mail : m.vangompen@scarlet.be

Rédaction / Redactie

Marie Postec
16 rue Van Hammée 1030 Bruxelles
tél 0476 47 42 12
e-mail: redaction_redactie@yahoo.com

Administration / Administratie

Hilde Weissenborn
Sasstraat 37 9050 Gentbrugge
tél/fax: 09 236 33 64
e-mail: hilde@conservatie-restauratie.be

Imprimerie / Drukkerij

Avenue Ariane
25 avenue Ariane 1200 Bruxelles
tél. 02 775 31 20

**Prochains Bulletins /
Volgende Bulletins**

N°2 - 2010 : mars - maart

Textes un mois avant publication
au format Word.doc (disquettes ou
e-mail) / Teksten één maand vóór
publicatie, (diskettes in Word of
e-mail)

SOMMAIRE

WOORD VAN DE VOORZITTER

MOT DU PRÉSIDENT

Pierre Masson, Els Malyster

3

NIEUWS UIT DE RAAD VAN BESTUUR

QUOI DE NEUF AU CONSEIL D'ADMINISTRATION ?

Etienne Costa, Marjan Buyle

5

ÉLABORATION D'UN NOUVEAU SYSTEME DE RESSORT A COMPRESSION POUR PALIER AU MOUVEMENT DU BOIS DUE A LA VARIATION HYGROMETRIQUE

ONTWIKKELING VAN EEN NIEUW SYSTEEM VAN DRUKVEREN OM HOUTBEWEGINGEN

DOOR HYGROMETRISCHE SCHOMMELINGEN OP TE VANGEN

GIAN HAMIDREZA ROUHI

6

VERSLAG STUDIEDAG DEN HAAG OVER RESTAURATIEGESCHIEDENIS

MARJAN BUYLE

13

COLLOQUE INTERNATIONAL

« LES FRESES ROMAINES DE BOSCOREALE : PERSPECTIVES ACTUELLES »

INTERNATIONAAL COLLOQUIUM

« DE ROMEINSE FRESCO'S VAN BOSCOREALE : HEDENDAAGS VOORUITZICHT »

16

KUUROORD VOOR KUNST

18

WOORD VAN DE VOORZITTER

MOT DU PRÉSIDENT

PIERRE MASSON, ELS MALYSTER

Het is lente !! In de RVB waait een nieuwe wind : als vertrkkend voorzitter heb ik het genoegen u mee te delen dat Els Malyster de taak als voorzitster overneemt. De samenwerking tijdens twee jaar met haar als vice-voorzitter was erg efficiënt en vriendschappelijk. Dank je Els voor het gedane werk en veel succes voor de toekomst . Ik blijf aan je zijde als vice-voorzitter en zal je ruggensteunen gedurende het komende jaar dat zich als een moeilijk jaar aankondigt.

Bedankt aan de volledige RVB voor het gerealiseerde groepswerk en welkom aan de nieuwe leden , Claire Fontaine en Kenny Damian die reeds beiden hun verantwoordelijkheid en een taak opnamen.

Sarah De Smet en Etienne Costa staan in voor de secretariaten,

Barbara De Jong, bijgestaan door François Carton, heeft de leiding van de boekhouding opnieuw aanvaard.

De ploeg is bijgevolg klaar om samen met de volledige RVB samen te werken.

Hartelijke dank aan Hilde Weissenborn voor al het werk dat ze verzette : stipt , met nauwgezetheid en steeds met de glimlach. Hilde keert zeker nog terug na een kort adempauze.

Dan nu een terugblik op de AV die werd bijgewoond door een zestigal leden , over het algemeen dezelfde als de voorgaande jaren.

Ondanks dat de sfeer op de AV vergadering goed was, is het wel goed eraan te herinneren dat het niet nodig is om « pro forma » kandidaturen in te dienen om het woord te kunnen krijgen tijdens de AV. Als u vragen naar voor wilt brengen tijdens de AV, dan kan u een punt laten toevoegen aan de dagorde, zoals de statuten voorzien. Uw tussenkomst inzake de punten op de dagorde zijn steeds welkom.

Dit « woord van de voorzitter » geschreven door twee verschillende handen, wordt nu het woord van de voorzitster, aan wie ik mijn pluim overhandig.....

Dank je Pierre , voor al het werk dat je verrichtte voor onze vereniging en alle tijd en energie die je erin investeerde gedurende de twee voorbije jaren , en alle voorgaande !

Maar ook hartelijk bedankt voor de leerrijke, ondersteunende, vriendschappelijke samenwerking steeds doorspekt van de nodige humor. Ik ben blij dat mijn leermeester aan mijn zijde blijft en onze samenwerking wordt voortgezet. Ik wil eveneens alle leden van de RVB bedanken voor hun vertrouwen.

Dan wil ik nu nog eens terugkeren naar de AV. De erkenning van onze beroepstitel was opnieuw een belangrijk onderwerp. Het ministerie bracht enkele wijzigingen aan in het hoofdstuk betreffende de overgangsperiode (met onze goedkeuring uiteraard). Dit is de tijdsspanne waarin personen actief in deze sector, maar niet in het bezit van de

C'est le printemps ! Au sein du CA souffle un vent nouveau : en tant que président sortant, j'ai le plaisir de vous annoncer qu'Els Malyster a accepté de prendre la relève en qualité de Présidente. Sa collaboration comme vice-présidente pendant deux ans a été très efficace et surtout pleine d'amitié. Merci Els pour tout ce travail et bon vent pour le futur. Je reste à tes côtés comme vice-président et te soutiendrai tout au long d'une année qui s'annonce ardue ! Merci à tout le CA pour le travail d'équipe réalisé et bienvenue aux deux nouveaux membres, Claire Fontaine et Kenny Damian qui ont déjà accepté de prendre des responsabilités.

Sarah De Smet et Etienne Costa assureront les secrétariats; Barbara de Jong, assistée de François Carton, a accepté de reprendre la charge de trésorière.

L'équipe est donc prête à travailler avec tout le CA. Merci à Hilde Weissenborn pour tout le travail accompli avec rigueur, précision et sourire !Hilde reviendra sûrement au CA après une courte pause.

Revenons sur l'AG qui a été suivie par une soixantaine de membres, pour la plupart des habitués.

Si cette AG s'est passée dans une bonne ambiance, rappelons qu'il n'est pas nécessaire de poser des candidatures « pro forma » pour prendre y la parole. Si vous souhaitez voir des questions abordées à l'AG, vous pouvez demander l'ajout d'un point à l'ordre du jour selon la procédure des statuts. Pour les points figurants à l'ordre du jour, vos interventions sont toujours les bienvenues.

Ce mot du Président, écrit à deux mains, devient donc le mot de la Présidente à qui je cède la plume.....

Merci Pierre pour tout le travail que tu as effectué pour notre association et pour tout le temps et l'énergie que tu as investi pendant ces deux années passées et toutes les années précédentes !

Remerciements cordiaux aussi pour notre instructive, solide et amicale coopération, toujours accompagnée d'humour. Je suis contente que mon maître reste à mes côtés et que notre coopération se poursuive. Je veux aussi remercier les membres du CA pour leur confiance en moi.

Revenons à la dernière AG. La reconnaissance du titre a été à nouveau un sujet important. Le ministère a fait des aménagements à notre requête dans le chapitre des mesures transitoires (avec notre accord). Il s'agit d'une période pendant laquelle les personnes actives dans le secteur et ne détenant pas les diplômes requis pourront introduire une demande en vue d'obtenir l'accès au titre. Cette possibilité a été encore élargie, notamment aux étudiants inscrits à ce moment-là dans des écoles de cycles courts qui auront la possibilité de s'inscrire à titre conservatoire afin de pouvoir avoir accès au titre après leurs études et une période de pratique professionnelle.

Malgré ces adaptations, les préjugées restent et les oppo-

geëiste diploma's hun aanvraag kunnen indienen met het oog op het verkrijgen van de titel. Deze mogelijkheid werd uitgebreid speciaal voor de studenten die op dat moment ingeschreven zijn in scholen van het korte-type opleidingen. Zo hebben zij eveneens de mogelijkheid zich op voorhand in te schrijven om na het beëindigen van hun studies en een periode van praktische beroepservaring, eveneens toegang te krijgen tot het dragen van de titel.

Ondanks deze aanpassingen blijven de vooroordelen de ronde doen en gaan onze opponenten voort met het lobbyen tegen ons verzoekschrift en weigeren ze in te zien dat de bescherming van een titel geen uitsluiting tot het be-roep inhoudt.. Het ministerie belegde een vergadering met deze mensen en over enkele weken hopen we allemaal samen te kunnen zitten om de misverstanden en vooroordelen hopelijk uit de wereld te helpen. We houden jullie op de hoogte.

Tijdens de AV werden twee nieuwe leden verwelkomd : Luc Rossen met als specialisatie steenachtige materialen en steensculpturen en Peter Taeymans gespecialiseerd in meubilair.

Het is nu aan ieder van ons om ex-medestudenten en collega's warm te maken om hun kandidatuur voor onze vereniging te stellen ; hoe meer zielen....

Bovendien werden ook nog eens twee leden , François Carton en Walter Schudel, als emeritusleden met een warm applaus onthaald voor hun enorme bijdrage gedurende jaren in onze vereniging .

Marjan Buyle maakte de balans op van het voorbije supergeslaagde colloquium : een grote opkomst van professio-nelen uit diverse beroepsvelden, interessante, verrijkende en soms controversiële onderwerpen, boeiende discussies en nadien stof genoeg om nog weken over na te denken. . Nog eens van harte bedankt voor dit enorme werk.

De postprints zijn « in de maak »

En Marjan kennendeis ze reeds met enthousiasme ge-start met de organisatie van het colloquium in 2011. Het onderwerp met werktitel « Het onzichtbare restaureren »wordt nog verder uitgewerkt en de zoektocht naar sprekers is gestart.

Barabara gaf nog een kort overzicht over de door haar ge-organiseerde boeiende dag in MUZEE in Oostende rond de conservatie/restauratie van hedendaagse kunst. Met een positief gevolg : het vinden van een titel voor de specialisatie van hedendaagse kunst : moderne materialen en he-dendaagse kunst.

En aangezien de lente begonnen is : Marie Postec dient nogmaals in de bloemetjes gezet. Het is een enorm werk, telkens dit bulletin gevuld te krijgen. Dus iedereen onder jullie, kruip in de pen en zend jullie artikels op ; ook titels van interessante boeken of een verslag van een lezing is steeds welkom !

Dank voor jullie aanwezigheid en hoop dat jullie van het heerlijke buffet en aangename gezelschap van de collega's hebben genoten.

sants continuent leurs lobbying contre notre requête et ne veulent pas comprendre que cette protection d'un titre n'est pas un accès à la profession. Le ministère a organisé une réunion avec nos opposants et nous espérons que dans quelques semaines nous serons tous assis ensemble pour essayer de faire disparaître les préjugées et les malentendus. Nous vous informerons.

Lors de cette AG, nous avons accueilli deux nouveaux membres : Luc Rossen dans la spécialisation des matériaux pierreux et des sculptures en pierre, et Peter Taeymans dans la spécialisation mobilier.

C'est à chacun de nous maintenant d'encourager nos anciens étudiants et nos collègues à devenir membres de notre association.

D'autre part, deux membres, François Carton et Walter Schudel, ont été accueillis comme membres émérites sous de chaleureux applaudissements, en remerciement à leur énorme contribution dans la vie de notre association pendant des années.

Marjan Buyle à donné le bilan du superbe colloque de l'an passé : un public nombreux venant de diverses professions, des sujets intéressants, enrichissants et parfois sujets à controverse, des discussions passionnantes et suffisamment de matière pour réfléchir pendant des semaines. Encore un grand merci pour ce travail énorme!

Les postprints seront bientôt imprimés.

Et comme on connaît bien Marjan elle est déjà engagée, pleine d'enthousiasme, dans l'organisation du prochain colloque de 2011. Le sujet dont le titre de travail est « restaurer l'invisible » sera encore élaboré et la recherche des intervenant a commencé.

Barbara a donné un sommaire de la journée qu'elle avait organisée au MUZEE à Oostende concernant le conservation/restauratie de l'art contemporain. Le résultat fut positif : un titre pour la spécialisation de l'art contemporain : « matériaux modernes et art contemporain ».

Et puisque le printemps à commencé : Marie Postec peut être félicitée. Constituer le bulletin représente à chaque fois un travail énorme. Que chacun de vous prenne son stylo ou sa plume, et envoie un article, ou des titres de livres intéressants, ou le compte-rendu d'une conférence à laquelle vous avez assisté.

Merci pour votre présence et j'espère que vous avez profité du superbe buffet et de la compagnie agréable de vos collègues.

NIEUWS UIT DE RAAD VAN BESTUUR

QUOI DE NEUF AU CONSEIL D'ADMINISTRATION ?

MARJAN BUYLE, ETIENNE COSTA

Het colloquium 2009 werd geëvalueerd en de Postprints worden voorbereid. Bijna alle teksten en illustraties zijn binnen. De eindredactie vordert goed en volgende maand kan wellicht begonnen worden met de lay out. Ook deze Postprints worden gedrukt in de drukkerij van de Vlaamse Gemeenschap.

Een nieuw thema voor het colloquium 2011 werd uitgewerkt. Het zou zijn: "Het onzichtbare restaureren". Ook dit colloquium zal met het VIOE als partner georganiseerd worden. Een eerste aanzet tot onderwerpen en ideeën voor lezingen en sprekers werd voorgesteld op de Algemene vergadering. Alle suggesties van de leden zijn bijzonder welkom! In volgend Bulletin verschijnt een eerste voorontwerp van het nieuwe thema.

De Raad buigt zich verder over de vorderingen in het dossier van de erkenning van de titel. Er zijn verschillende contacten geweest met onze partners, en vooral met het FVIB.

Er werd gezocht naar mogelijke kandidaten voor vernieuwing en verjonging van de Raad van bestuur. Verschillende gecontacteerde leden waren geïnteresseerd, maar enkelen haakten af op het laatste ogenblik. Hopelijk stellen zij dan volgend jaar hun kandidatuur.

De voorbereiding van de Algemene Vergadering nam heel wat tijd in beslag (dagorde, balans, verslag van activiteiten, praktische organisatie, goedkeuring van de verslagen etc.). De Raad ontving twee kandidaturen voor het statuut van emeritus lid. Het gaat om Walter Schudel en François Carton, twee stichtende leden van de vereniging, die jarenlang deel uitmaakten van de Raad.

Au cours de nos derniers conseils, nous avons dressé le bilan du colloque 2009 et nous avons abordé la question des postprints en préparation. La plupart des textes et des illustrations sont rentrés. La rédaction finale avance et le mois prochain nous pourrons sans doute aborder le lay out. Ces postprints seront imprimés par l'imprimerie de la communauté flamande.

Un nouveau thème a été approché pour le colloque de 2011. Il s'agirait de « La restauration de l'invisible ». Ce colloque sera également organisé en collaboration avec le VIOE. Un premier groupe de sujet et d'idées a été présenté à l'Assemblée Générale. Toute suggestion des membres est évidemment la bienvenue. Dans le prochain bulletin paraîtra une présentation de ce thème.

Le conseil est bien sûr occupé au suivi du dossier de la reconnaissance du titre. Il y a eu différents contacts avec nos partenaires et principalement avec la FVIB.

Nous sommes toujours à la recherche de nouveaux membres pour le conseil d'administration. Certains membres contactés avaient marqué de l'intérêt mais se sont retirés en dernière minute. Nous espérons qu'ils présenteront leur candidature l'année prochaine.

La préparation de l'Assemblée Générale nous a demandé beaucoup de temps (ordre du jour, bilan financier, organisation pratique, approbation des procès verbaux,...). Le conseil a accepté la candidature de deux membres pour l'émeritiat. Il s'agit de Walter Schudel et de François Carton, deux membres fondateurs de notre association qui ont participé pendant de nombreuses années au conseil d'administration.

**ONTWIKKELING VAN EEN NIEUW SYSTEEM VAN DRUKVEREN OM HOUTBEWEGINGEN
DOOR HYGROMETRISCHE SCHOMMELINGEN OP TE VANGEN**
**ELABORATION D'UN NOUVEAU SYSTEME DE RESSORT A COMPRESSION POUR PALIER AU
MOUVEMENT DU BOIS DU A LA VARIATION HYGROMETRIQUE**

GIAN HAMIDREZA ROUHI

Dit artikel is bedoeld om een systeem van versteviging aan te brengen in de vorm van drukveren in het kader van de conservatie-restauratie van een Egyptische sarcofaag in het museum Vleeshuis van Antwerpen. Het systeem werd aangepast voor een archeologisch object bewaard in een omgeving die blootstaat aan sterke klimaatschommelingen en die voorzien was van een onaangepaste versteviging die aangebracht werd op de drager in de zeventiger jaren in het KIK. Het is een feit dat de slechte bewaringsomstandigheden ook hebben bijgedragen aan het degradatieproces. De sarcofaag vertoonde dezelfde kenmerken als 40 jaar geleden tijdens de laatste restauratie: de drager was vroeger gebroken en degradeerde verder, dit alles in combinatie met het probleem van opstulpingen van de polychromielaaag. We hebben een mobiel en verwijderbaar systeem van versteviging op punt gezet, die een gemakkelijke controle van de drager toelaat om de beste conservatie voor het ensemble te verzekeren.

Inleiding

Het betreft een sarcofaag uit de tempel van Amon-Râ in Hermontis van de XXI dynastie, die restanten bevat van de zangeres van de tempel van Nes Chonsoe. Een inscriptie op de linker-kant identificeert de mummie: "Vrouwe van het huis, zangeres van Amon-Râ, koning van de goden, Nes-Chonsoe, de gerechtvaardigde"¹

Beschrijving

Enkele specifieke vragen vanuit het object

Het voorwerp werd gerestaureerd in 1968 in het KIK. Het object had toen gelijkaardige problemen gesteld op het niveau van de drager, van de versteviging en van de fixering (opstulpingen van de polychromie). Een uitgebreide studie van de drager en de polychromie werd uitgevoerd. Het blijkt dat de toen voorgestelde oplossing voor de drager met behulp van aluminium profielen (in de vorm van een L), een houtcomposiet plaat (vergelijkbaar met het medium, MDF samengesteld uit houtpartikels en isoprel) en eiken-

Cet article se propose de présenter un système de renfort à ressorts de compression dans le cadre de la conservation-restauration d'un sarcophage égyptien du musée de la Vleeshuis d'Anvers. Ce système a été adapté à une pièce archéologique conservée dans un milieu sujet à d'importantes variations climatiques, et munie d'un renfort inadéquat réalisé sur le support dans les années 70 à l'IRPA. Il est vrai que les conditions précaires de conservation ont pu elles aussi contribuer au processus de dégradation. Le sarcophage présentait presque les mêmes particularités qu'il y a près de 40 ans, lors de sa dernière restauration: le support s'était anciennement fendu et continuait à se dégrader, associé au délicat problème des soulèvements de la polychromie. Nous avons mis au point un système de renfort démontable et mobile, permettant un contrôle aisément du support afin d'assurer la meilleure conservation de l'ensemble.

Introduction

Il s'agit d'un sarcophage provenant du Temple d'Amon-Râ à Hermontis, de la XXIe dynastie, qui contient les restes de la chanteuse du Temple Nes-Chonsoe. Une inscription sur le côté gauche identifie la momie : « Dame de maison, chanteuse de Amon-Râ, Roi des dieux, Nes-Chonsoe, la justifiée. »¹

III. 1: sarcophage - vue de la face supérieure / Sarcofaag, bovenaanzicht (de/uit E. Gusella, E. Warmenbol, M.P. Vanlathem, T. Oost, Egypte onomwonden Egyptische Oudheden van het Museum Vleeshuis, Pandora, 1995)

Descriptif

Questions particulières suscitées par l'objet

L'œuvre a été restaurée en 1968 à l'IRPA. L'objet avait suscité à l'époque un problème similaire au niveau de son support, de sa consolidation et de son fixage (soulèvements de la polychromie). Une étude approfondie sur le support et la polychromie avait alors été menée². Il s'avère que la solution alors envisagée de soutien du

hout, een zeer rigide geheel vormde die de natuurlijke bewegingen van het hout, veroorzaakt door hygrométrische variaties, belemmerden. De bestaande barsten zijn nog verder opengegaan en nieuwe barsten zijn ontstaan. De installatie van dit ondersteuningssysteem werd uitgevoerd door gebruik te maken van acht bestaande gaten in de kist (die dienden om de sarcofaag te sluiten). De interventieruimte was eerder beperkt. Een ander bijkomend probleem waren de opstulpingen van de polychromie.

Methodologie

Probleem van montage, fixatiestructuur

Tijdens de restauratie van de sarcofaag was het evident om rekening te houden met het feit dat het om een archeologisch object gaat, waarbij zoveel mogelijk de originele montage moet behouden blijven. Een volledige demontering van het deksel kon niet uitgevoerd worden. Het was echter mogelijk om het recentere systeem van versteviging te verwijderen. De gebruikte materialen waren te zuur wat, na verloop van tijd, een degradatie van het textiel en van de mummie kan veroorzaken. Het is om die reden dat we een meer neutraal materiaal gebruikt hebben: aluminium. Ook belangrijk is dat het nieuwe ondersteuningssysteem de stevigheid van de sarcofaag tijdens manipulaties zou verzekeren, met het oog op de opstelling buiten het Vleeshuis (de verplaatsing diende te gebeuren door een venster van de bovenste verdieping).

Beschrijving van de drager

Materiaal: vijgenboomhout (ficus)

Aantal en beschrijving van de samenstellende onderdelen: de kist, het deksel en de mummie

Constructie en assemblage:

De kist is samengesteld uit verschillende houtblokken (8 delen): de bodem, de vier zijwanden, vier blokken ter hoogte van het hoofd, een wand ter hoogte van de voeten

Het deksel is samengesteld uit 17 houtblokken: 7 blokken ter hoogte van het hoofd en de haartooi, 2 ter hoogte van de voeten, 4 voor de zijwanden, 2 voor de bovenzijde en 2 voor de handen

De mummie

De houtblokken zijn samengevoegd door middel van scharnieren, zonder lijm.

Wijze van hechting van het deksel op de kist: 8 inkepingen in de kist en 8 punten in het deksel.

Vervaardiging van een ondersteuningssysteem met drukveren

Na overleg met Vera Nijs, conservator van het Vleeshuismuseum, hebben we een wegneembaar en demonteerbaar systeem ontwikkeld op de binnenkant

support au moyen de profilés en aluminium (en forme de « L »), d'une plaque en bois composite (proche du medium / MDF, constitué de particules de bois + isoprel) et de bois de chêne, constituait un ensemble très rigide qui bloquait le mouvement naturel du bois, lié aux variations hygrométriques. Les fentes existantes se sont davantage ouvertes et de nouvelles sont apparues. L'installation de ce système de soutien s'était faite en utilisant les huit trous existants sur la caisse (servant à la fermeture du sarcophage), le champ d'intervention étant fort restreint.

Un problème important supplémentaire provenait des soulèvements de la polychromie.

Méthodologie

Problème de montage, structure de fixation

Lors de la restauration d'un sarcophage, il est évident qu'il faut tenir compte qu'il s'agit d'une pièce archéologique impliquant de conserver au maximum les montages d'origine. Un démontage complet du couvercle ne pouvait pas être effectué. Il était cependant autorisé d'éliminer le système de renfort bloquant qui datait d'une période plus récente.

Les matériaux utilisés étaient trop acides, ce qui, au cours des décennies, peut provoquer une dégradation au niveau des textiles et de la momie. C'est pourquoi nous avons utilisé un matériau plus neutre en aluminium. Enfin, autre point important : le nouveau système de maintien devait permettre d'assurer la solidité du sarcophage lors de sa manipulation en vue d'être exposé en dehors de la Vleeshuis (le déplacement devant se faire impérativement par la fenêtre du dernier étage).

Descriptif du support

- *Matériaux : bois de figuier (ficus).*

- *Nombre et description des pièces constitutives : la caisse, le couvercle et la momie.*

- *Construction et assemblage :*

- la caisse est constituée de plusieurs blocs de bois (8 pièces) : le fond, 4 parois latérales, 4 blocs au niveau de la tête, une paroi au niveau des pieds.
- le couvercle est composé de 17 blocs de bois : 7 blocs au niveau de la tête et de la coiffe, 2 au niveau des pieds, 4 pour les parois latérales, 2 pour le dessus et 2 pour les mains.

• la momie.

Les blocs de bois sont assemblés à l'aide de chevilles obliques, sans colle.

Mode de fixation du couvercle sur la caisse : 8 entailles dans la caisse et 8 tenons dans le couvercle.

Fabrication d'un système de soutien à l'aide de ressorts à compression

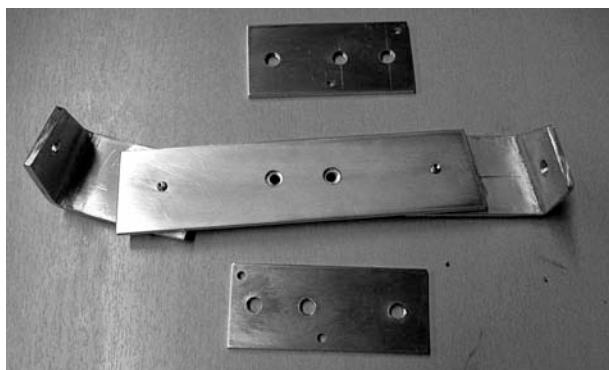
Après une discussion avec Madame Vera Nijs, conservateur en chef du Musée de la Vleeshuis d'Anvers, nous

van het deksel. Het principe is eenvoudig: een veer, die normaal werkt met compressie en depressie van de druk, laat toe om de houtbewegingen door hygrometrische variaties te volgen.

III. 2 - 3 : systeem van de drukveer (© auteur)

Het systeem bestaat er in om de houtbewegingen te volgen en niet te verhinderen. Het mechanisme bestaat uit vier gearticuleerde aluminium armen in T-vorm (die bewegingen in elke richting toelaat), samengehouden door een centrale staaf, eveneens in aluminium.

III. 4 - 5: gearticuleerde arm in aluminium (© auteur)

We hebben gebruik gemaakt van de acht bestaande inkepingen in het deksel om er het systeem van pinnen in aan te brengen. Tussen deze aluminium elementen en de onderkant van het deksel, werd er een systeem van vijzen geplaatst met drukveren, die als schokdempers fungeren. Ze volgen langzaam de bewegingen van het hout (compressie en depressie van de drukveren) en verhinderen bruuske bewegingen en het opengaan van de voegen. Er werden op deze manier een twintigtal schokdempers geplaatst op de meest risicotolle plaatsen, waarbij de drukveer telkens werd aangepast (met verschillende druk).

We hebben voor dit systeem geopteerd omdat hij volledig kan verwijderd worden, zonder risico op beschadiging.

avons élaboré ce mécanisme amovible et démontable sur la partie intérieure du couvercle. Le principe simple, est le suivant : un ressort, travaillant normalement par compression ou dépression, permet de suivre les mouvements du bois selon les variations hygrométriques.

III. 2 - 3 : système du ressort à compression (© auteur)

Ce système consiste à accompagner les mouvements du bois et non à les contraindre. Le mécanisme est composé de quatre bras articulés en aluminium, en forme de «T» (dont les mouvements sont libres en tous sens), reliés par une barre centrale, en aluminium également.

III. 4 - 5: bras articulé en aluminium (© auteur)

Nous avons profité des huit entailles présentes dans le couvercle pour y installer notre système à l'aide de chevilles. Entre ces éléments en aluminium et le dessous du couvercle, nous avons placé un système de visserie avec ressorts de compression, qui jouent le rôle d'amortisseurs, accompagnant ainsi lentement les mouvements du bois (compression et dépression des ressorts), em-

diging voor het voorwerp. We hebben een twintigtal veren met verschillende druk geplaatst, maar deze kunnen eveneens later nog aangepast worden aan andere noden. De manoeuvreerruimte was beperkt gezien het archeologisch karakter van het object.

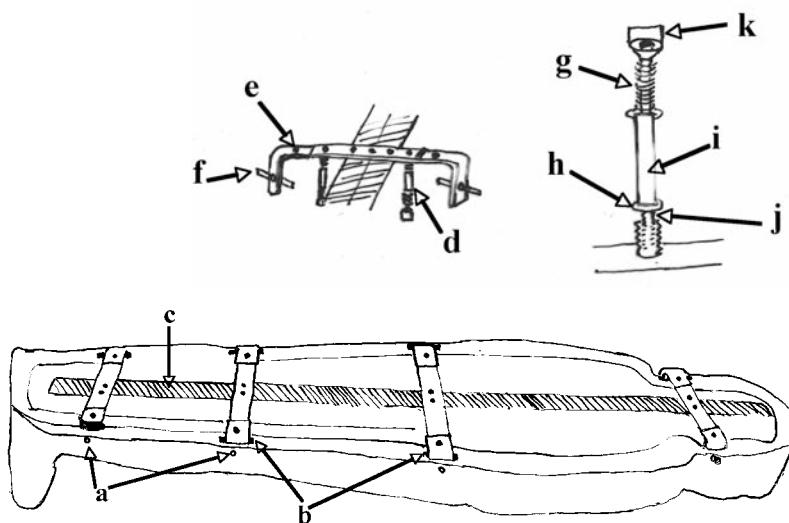
III. 6 : systeem van vijzen met drukveren / système de visserie avec des ressorts (© auteur)

Onderzoek van de originele polychromie

Dit onderzoek maakte geen deel uit van de ingreep. Maar om de materialen van de fixering beter te kunnen begrijpen, hebben we vastgesteld dat er een bruine laag aanwezig was, een soort mortel samengesteld uit modder en lijm, over een breedte van 2 cm tot 5 cm op sommige plaatsen, langs de barsten in het deksel. Deze laag kon soms probleemloos verwijderd worden, maar soms nam deze de originele polychromielaag ook weg. We hebben echter kunnen constateren dat het geheel van de polychromie origineel was, er zijn geen overschilderingen, met uitzondering van voornoemd poging tot fixeren (modder en lijm), die wellicht teruggaat tot de ontdekking van de sarcofaag tijdens een archeologische opgraving.

Toestand van de originele polychromie: deze was vrij goed bewaard gebleven in zijn geheel, ondanks enkele kleine lacunes en opstulpingen. Op sommige plaatsen was het eindvernis door natuurlijke veroudering vergeeld en deed zich voor onder de vorm van bruine vlekken (vooral op het gezicht). Het oppervlak aan de binnenkant van de kist is tamelijk poederachtig. De binnenkant van het deksel is waarschijnlijk gemaakt met dezelfde mortel (modder en lijm?) en is eveneens poederachtig. We hebben ook een verdonkering vastgesteld van de fixeringen met polyvinylhars (uitgevoerd door het KIK).

pêchant dès lors les mouvements brusques et l'ouverture des joints. Nous avons placé une vingtaine de ces « amortisseurs-soupapes » aux endroits les plus « à risque », en adaptant chaque fois le type de ressort (pressions différentes).

III. 7 : schéma du système / schema van het systeem (© auteur)

- a : trous existants dans le couvercle du sarcophage/ bestaande gaten in het deksel van de sarcofaag
- b : entailles existantes dans le couvercle du sarcophage/ bestaande inkepingen in het deksel van de sarcofaag
- c : profil en aluminium / aluminium profiel
- d : ressort/ veer
- e : vis en teflon/ teflon schroef
- f : cheville/ scharnier
- g : ressort à compression / drukveer
- h : rondelle/ rondeel
- i : tube/ tube
- j : vis/ vijs
- k : protection en feutre ou bois de tilleul/ bescherming in vilt of lindehout

Nous avons opté pour ce système car il est absolument amovible, sans risque de dommage pour la pièce. Nous avons placé une vingtaine de ces ressorts à différents points de résistance, mais il peut également se compléter selon les besoins futurs. Le champ d'intervention était restreint du fait du caractère archéologique de l'objet.

Examen de la polychromie originale

L'étude ne faisait pas partie de notre intervention. Cependant, pour mieux comprendre les matières à fixer, nous avons constaté l'existence d'une couche brune, une sorte de mortier constitué de boue et colle, sur une largeur de 2 cm et plus de 5 cm par endroits, le long des fentes au niveau du couvercle, qui s'enlevait parfois sans

Keuze van de behandeling

Vóórfixering: vooraleer de behandeling aan te vatten, werden er een aantal proeven uitgevoerd om de methode van fixering te bepalen. Methylcellulose werd gekozen voor de vóórfixering met Japans papier (voor de zwaarste opstulpingen).

We hebben vastgesteld dat er drie verschillende aspecten waren op het niveau van de polychromie: vernis op de kist, het gezicht en de handen; mat en lichtelijk gesatineerd uitzicht van het deksel en poederachtige toestand aan de binnenkant van de kist. We hebben de fixeringsproducten aangepast aan deze drie aspecten. Opmerking: we hebben rekening gehouden met de fixeringen uit de zeventiger jaren. We hebben er op gelet om de prefixering niet te veralgemenen, rekening gehouden met de diverse aspecten van de lagen (mat, glanzend).

III. 8 : fixage de la polychromie / fixering van de polychromie (© auteur)

PROEVEN MET PRODUCTEN :

Fixeermiddel	Benaming	Degradatie van het uitzicht	Hechting
Vinylhars	Polyvinylacetaat aan 2% in tolueen	Lichte verhoging van de tint op de geverniste delen	Zeer goed
Vinylhars	Vinamul 3252 = polyvinylacetaat-ethyleen (emulsie van 1% in water)	Lichte aureolen op de poederachtige delen. Niet aangepast voor geverniste delen.	Zeer goed
Acrylhars	Paraloid B72 – butylmethacrylaat en ethyl aan 8% in tolueen	Geen voor de geverniste delen, zwak voor de matte en gesatineerde delen	Goed (geverniste partijen), Matig (matte en gesatineerde delen)
Cellulose	MC 2000 = methylcellulose. Variant aan 1 tot 3% in water	Geen voor de poederachtige en de gesatineerde delen. Zwak voor de geverniste delen	Zeer goed (matte, poederachtige en gesatineerde delen)
Cellulose	Klucel G = hydroxypropylcellulose aan 1% in ethylalcohol	Matig op de geverniste partijen (veroorzaakt craquelures)	Middelmatig voor de geverniste partijen

difficulté, mais qui pouvait aussi par endroit arracher la couche de polychromie originale. Nous avons toutefois pu constater que l'ensemble de la polychromie est originale, elle n'a pas subi de surpeint, excepté la tentative de fixage précitée (boue + colle) qui date peut-être de la découverte du sarcophage lors de la fouille archéologique.

- *Etat de la polychromie originale* : elle est relativement bien conservée dans son ensemble, malgré de petites parties lacunaires et des soulèvements. En certains endroits le vernis de finition, par altération naturelle, est devenu fort jaunâtre et apparaît sous forme de taches brunâtres (surtout au niveau du visage). La surface à l'intérieur de la caisse est relativement poudreuse. L'intérieur du couvercle est probablement fait à partir du même mortier (boue + colle ?) et est également poudreux. Nous avons noté également un assombrissement des fixages à la résine polyvinyle (réalisés par l'IRPA).

Choix du traitement

Préfixage : un ensemble de tests ont été effectués avant toute intervention pour déterminer le fixage. Le méthylcellulose a été choisi pour le préfixage au papier japon (pour les plus gros soulèvements).

Nous avons déterminé qu'il y avait trois aspects différents au niveau de la polychromie : état vernissé pour la caisse, le visage et les mains ; aspect mat et légèrement satiné du couvercle et état poudreux de l'intérieur de la caisse. Nous avons adapté nos produits de fixage en fonction de ces différents aspects.

Remarque : nous avons pris en compte les fixages effectués dans les années '70. Nous avons veillé à ne pas généraliser le préfixage étant donné les différents aspects de la couche picturale (mate, brillante).

PRODUITS TESTES :

Adhésif	Dénomination	Dégénération de l'aspect	Adhérence
Résine vinyle	Acétate de polyvinyle à 2% dans du toluène	Légère augmentation de ton sur les parties vernissées	Très bonne
Résine vinyle	Vinamul 3252 = Acétate de polyvinyle - éthylène (émulsion à 1% dans l'eau)	Légères auréoles sur les parties poudreuses. Inadéquate pour les parties vernissées.	Très bonne
Résine acrylique	Paraloïd B72 = méthacrylate de butyle et d'éthyle à 8% dans du toluène	Nulle pour les parties vernissées, faible sur les parties mates et satinées	Bonne (parties vernissées) Moyenne (parties mates et satinées)
cellulosique	MC2000 = méthylcellulose Variant de 1 à 3% dans l'eau	Nulle pour les parties poudreuses et satinées.	Très bonne (parties mates, poudreuses et satinées)
cellulosique	Klucel G = hydroxypropylcellulose à 1% dans l'éthanol	Faible sur les parties vernissées Moyenne sur les parties vernissées (provoque des craquelures)	Moyenne pour les parties vernissées

We hebben gekozen voor methylcellulose (matte, verpoederde en afschilferende lagen) en voor Paraloid B 72 aan 8% (glanzende delen). Enkele minieme glanzende partijen, die sporen droegen van vroegere fixeringen met duidelijk zichtbare chromatische veranderingen, hebben ons genoodzaakt tot het aanwenden van polyvinylacetaat aan 2% in tolueen. De Vinamul 3252 werd uitsluitend gebruikt op het deksel ter hoogte van de voeten, daar waar de verflaag volledig van de drager was losgekomen.

Nous avons opté pour le méthylcellulose (parties mates, poudreuses et pulvérulentes) et pour le Paraloid B 72 à 8% (parties brillantes). Certaines parties brillantes, minimales (présentant d'anciens fixages avec changements chromatiques marqués), ont nécessité l'utilisation de l'acétate de polyvinyle à 2 % dans du toluène. Le Vinamul 3252 a été utilisé uniquement sur le couvercle au niveau du pied (où il y avait un détachement complet de la couche picturale au support).

III. 9 : soulèvements de la polychromie / opstuwingen van de polychromie (© auteur)

Besluiten en raadgevingen voor een goede conservatie

De behandeling was zeer interessant, vooral wat het ontwerpen van een ondersteuningssysteem betreft, die de stabiliteit van het object moet waarborgen. Dit unieke systeem werd uitgewerkt voor dit stuk in het bijzonder, na bestudering van het geval en rekening gehouden met de interventiemogelijkheden (verlijmingen e.d.). Onze algemene houding was voorzichtig en weinig ingrijpend, vermits het systeem demonteerbaar blijft.

We raden een controle van de hygrometrische schommelingen aan. Het ondersteuningssysteem vereist regelmatige controle, in aanmerking genomen dat het om een experiment gaat dat uitgewerkt werd voor dit geval. De controle bestaat uit een nauwkeurige visuele observatie van alle barsten op het deksel van de sarcofaag. Het is aan te raden om bijvoorbeeld regelmatig de opening van de barsten te meten met een millimeterlat en om foto's te maken in de verschillend seizoenen bijvoorbeeld. Als een groot verschil in barstgrootte zich voordoet, is het aanbevolen om een restaurateur te contacteren om de druk van de veren aan te passen, de veren te verplaatsen of toe te voegen/weg te nemen. Tijdens de behandeling van de polychromie hebben we de aanwezigheid opgemerkt van een mortel op basis van lijm en modder (onder andere langs de barsten van het deksel), die de originele polychromie bedreigt. We hebben getracht om deze mortel voorlopig te fixeren om de originele polychromie te beschermen, maar deze behandeling vereiste teveel fixeermiddel, wat aureolen teweegbracht. Anderzijds stelde zich het probleem van reversibiliteit op lange termijn, als men beslist om de originele laag en de motieven ervan terug te vinden, die zeker een matte laag zal zijn vermits het vernis op waterbasis geabsorbeerd werd door de mortel. Een conservatie-restauratie behandeling is aangewezen, aan de ene kant om de mortel te verwijderen en het esthetisch uitzicht van het deksel te verbeteren en anderzijds om de oude verdonkerde fixeringen te verzachten.

(vertaling Marjan Buyle)

Restaurateur en auteur van het verslag: Gian Rouhi
Deze behandeling werd uitgevoerd met de gewaardeerde hulp van Simon Egan en Sophie Vidal.
Ik bedank eveneens Vera Nijs, Elsje Janssen, Katrijn Verlinden, alsook de ploeg restaurateurs van het Museum.

¹ N. Goetghebeur, *Examen et traitement d'un sarcophage égyptien du Vleeshuis à Anvers*, Bulletin IRPA-KIK, vol. 11, 1969, p. 59.

Conclusion et conseils pour une bonne conservation

Le traitement fut fort intéressant, notamment pour ce qui fut de la création du système de maintien, qui permettra d'assurer une stabilité de l'œuvre. Ce système unique fut créé pour cette pièce en particulier, après en avoir étudié le cas, et tenant compte du peu de possibilités d'intervention (collages etc). Notre attitude générale fut prudente et peu interventionniste, le système restant démontable.

Nous conseillons un contrôle des variations hygrométriques. Le système de maintien nécessite quant à lui un contrôle régulier, étant donné qu'il s'agit d'une expérimentation qui a été mise en place par rapport à un cas donné. Un contrôle consiste en une observation visuelle détaillée de toutes les fissures, fentes, etc, sur le couvercle du sarcophage. Il est conseillé par exemple de mesurer régulièrement les écarts à l'aide d'une règle millimétrée et d'en faire une photographie (aux différentes saisons par exemple). Si une grande variation des écarts était constatée, il serait opportun de contacter un restaurateur afin de modifier la résistance des ressorts, de les déplacer ou d'ajouter/enlever certains mécanismes amortisseurs.

Nous avons constaté lors de notre traitement de la polychromie la présence d'un mortier à base de colle et boue (notamment sur le couvercle le long des fentes), qui menace d'arracher la polychromie originale. Nous avons tenté brièvement de fixer ce mortier provisoirement afin de protéger la polychromie originale, mais cette opération nécessitait une trop grande quantité de fixatif, ce qui créait d'une part beaucoup d'auréoles, et d'autre part représentait un problème de réversibilité à long terme, si l'on décide dans le futur de retrouver la couche originale et ses motifs, sachant que celle-ci serait d'un aspect mat, le vernis aqueux ayant été absorbé par le mortier. Un traitement de conservation-restauration serait souhaitable, d'une part pour dégager le mortier et améliorer l'aspect esthétique du couvercle puis d'autre part pour atténuer les anciennes traces assombries de fixage (réalisés dans les années '70).

Restaurateur et auteur du rapport : Gian Rouhi.

Ce travail a été réalisé avec l'aide précieuse de Simon Egan et de Sophie Vidal.

Je remercie également Mesdames Vera Nijs, Elsje Janssen, Katrijn Verlinden, ainsi que l'équipe des restaurateurs du Musée.

¹ N. Goetghebeur, *Examen et traitement d'un sarcophage égyptien du Vleeshuis à Anvers*, Bulletin IRPA-KIK, vol. 11, 1969, p.59

² voir le dossier de l'IRPA à ce sujet 2L-47DI67.57

VERSLAG STUDIEDAG DEN HAAG OVER RESTAURATIEGESCHIEDENIS

MARJAN BUYLE

Op donderdag 18 februari 2010 organiseerden het onderzoeksinstuut voor Cultuur en Geschiedenis (ICG) van de Universiteit Amsterdam en het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD) een symposium over de restauratiegeschiedenis. Dit brede onderzoeks terrein werd voor het eerst in tal van korte lezingen verkend.

Restauratie ontpopt zich de laatste tijd in Europa als een volwaardige academische discipline. In Nederland komt dit tot uiting door een Masteropleiding die sinds 2005 gevestigd is aan de Universiteit van Amsterdam. Er wordt steeds meer onderzoek gedaan door conservators-restaurators en door onderzoekers van de mensen en de natuurwetenschappen. De toenemende reflectie op het vak van conservatie-restauratie vindt zijn weer slag in het verschijnsel dat steeds meer onderzoekers belangstelling hebben voor de geschiedenis van de restauratie. Soms staan daarin bepaalde restauratiemethodes centraal, soms gaat het over een persoon of instelling, dan weer over een restauratieprincipe. Deze belangstelling blijkt ook uit het verschijnsel dat steeds meer archieven van restauratoren worden bewaard, overgedragen en ontsloten. Het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie speelt hierbij een leidende rol.

Het doel van de studiedag was het samenbrengen van conservators-restaurators, kunsthistorici en bouwhistorici. Aan de Universiteit van Amsterdam is een multidisciplinaire werkgroep rond Restauratiegeschiedenis actief.

Anne van Grevenstein van de Universiteit van Amsterdam wijst er op dat restaureren een steeds terugkerende cyclus is. In 1953 werd het Lam Gods op een voor die periode exemplarisch en vooruitstrevend interdisciplinaire manier onderzocht, wat veel te maken had met de visionaire directeur van de toenmalige Laboratoires (nu KIK) Paul Coremans. Het veelluik kende een heel dramatische, ingewikkelde geschiedenis en de achtereenvolgende behandelingen en restauraties zijn bestudeerd. Alle soorten bronnen zijn belangrijk: geschreven, getekende, iconografische, fotografische, bouwhistorische. Uit bouwsporen in de originele Vijdtkapel kon worden opgemaakt dat de opstelling niet dezelfde was als op het nu samengevoegde paneel. Op een museumzaalportret in Berlijn is de opstelling van de geroofde panelen te zien. Om beide kanten van

de beschilderde panelen gelijktijdig te kunnen tonen, werden ze in tweeën gezaagd. Er wordt nu uitgezocht met welke machines dat indertijd gebeurde.

Mireille te Marvelde van het Frans Halsmuseum in Haarlem buigt zich over de restauratieterminologie in de loop der tijden. Dit onderzoek staat nog in zijn kinderschoenen en voorlopig is er dus weinig vergelijkings- en referentiemateriaal vorhanden. Haar bronnen zijn rekeningen van opdrachtgevers/eigenaars, notulen van instellingen, reisverslagen, handboeken, notariële akten, berichten in kranten (al in de 17de eeuw!). De gebruikte termen slaan meestal op de handeling met het beoogd eindresultaat, maar niet op de methode of de gebruikte producten. Ze focust even op de term 'schoonmaken', met betrekking tot de Oranjezaal van Huis Ten Bosch in Den Haag, waarvan veel bronnen bewaard zijn. In 1767 wordt aan Jan van Dijk opdracht gegeven tot het schoonmaken van de schilderijen. Van deze restaurateur *avant la lettre* is overigens een zeldzaam document bewaard: een portret van hem terwijl hij het vernis verwijderd van een schilderij. Dat het hier om een restauratiehandeling gaat is duidelijk aan het afgebeelde materiaal te zien: een flacon met doorschijnend oplosmiddel. Dezelfde van Dijk schreef trouwens een boekje over de schilderijen, waarin naast kunsthistorische bijzonderheden ook notities zijn opgenomen over de toenmalige restauratiepraktijken. Hij ergerde zich namelijk (toen al!) aan overmatige reinigingen. Twintig jaar lang kreeg hij alle opdrachten van de stad voor het schoonmaken van de schilderijen. Schoonmaken betekende toen het verwijderen van de vernislaag. In de 19de eeuw verandert de betekenis van de term schoonmaken van schilderijen. W. Hofman spreekt van het herstellen van de vernis. We zijn in de periode van de Pettenkofer-methode, die een systeem bedacht om vernissen te regenereren. Hofman, die het boek van Pettenkofer in zijn vrije tijd vertaalde naar het Nederlands, pleitte er voor om het afnemen van vernis zo lang mogelijk uit te stellen en om latere overschilderingen te behouden. Dit moet gezien worden in de 19de-eeuwse liefde voor patina en ouderdomsverschijnselen. In deze periode maken we de overgang mee van de gelegenheidsrestaurateur naar de beroepsrestaurateur en begint de 'moderne' restauratie.

Het Mauritshuis in Den Haag (lezing van Sabrina Meloni) beschikt over een eigen restauratieatelier en er wordt ook onderzoek verricht naar de restauratiegeschiede-

nis van de collectie. Voordeel hierbij is uiteraard dat zowel de bronnen als de werken zelf ter plaatse beschikbaar zijn. De collectie verhuisde indertijd naar het *Musée Napoléon* in Parijs, maar werd gelukkig teruggebracht. Na deze terugkeer in 1815 werden er door de restaurateurs, die toen in het museum aangenomen werden, conditierapporten gemaakt van alle werken. Uit de restauratiegeschiedenis kan ook de waardering voor bepaalde schilderijen worden afgeleid: deze werden namelijk ook veelvuldig behandeld en gerestaureerd. Ze wijst er ook op dat vermeldingen van zogezegd gebruikte producten voor de restauratie (bijvoorbeeld vernisrecepten) met enige kritische zin moeten bekijken worden, omdat soms uit latere analyses een andere samenstelling blijkt dan wat genoteerd werd.

Renske Dooijes gaf een levendige presentatie over 'antieke' restauraties van archeologisch keramiek. In een restauratie uit de 3de eeuw voor Christus werden al loden krammen gebruikt om breuken te herstellen. Over antieke reparaties zijn er uiteraard weinig of geen bronnen vorhanden, maar ze vertellen wel veel over de waarde van objecten. Ze introduceert de term 'biografie van het object'. Hieronder worden verstaan de culturele en de fysieke veranderingen van het object, de functiewijzigingen, de evoluerende betekenis, de waarden en andere. Culturele veranderingen hebben te maken met de cyclus productie-distributie-gebruik-uitgebruik (weggooien). Wanneer die objecten opgegraven worden, begint alweer een nieuwe pagina in deze biografie. Fysieke veranderingen zijn onder andere graffiti, opschriften, schade, reparaties. Waarden (per definitie niet statisch) zijn economisch, religieus, persoonlijk, functioneel en esthetisch. Wat na reparatie van het object: vermindert het in waarde, of vermeerdert het juist omdat de reparatie bewijst dat men er waarde aan hechtte?

De vroegste reparaties werden gerealiseerd door het boren van gaatjes en het opnieuw verbinden van de gebroken onderdelen met een organisch, en later metalen materiaal: natgemaakt leer, been, lood, ijzer, koper.

Tijdens opgravingen in Syrië werden voorwerpen van 6300 jaar voor Christus teruggevonden met oude reparaties met gips voor onbeschilderd gebruiksaardewerk en met bitumen (niet ter plaatse voorradig, moest aangekocht worden in Irak) voor beschilderd aardewerk. Hieruit blijkt dat toen al een differentiatie gemaakt werd in de waarde van het te herstellen object. Naast functionele herstellingen waren er, bijvoorbeeld in Griekenland, ook al esthetische reparaties van beschilderde vazen.

Isabelle Garachon zet dit verhaal van keramiekrestauratie voort naar minder lang vervlogen tijden. Er waren

rondreizende reparateurs van aardewerk, waarbij twee methodes gebruikt werden: ofwel boorde men gaten dwars door de keramiek en haalde er dan een leren of messing draad doorheen die vastgeknoopt werd aan de achter(binnen)kant; ofwel boorde men schuine gaten tot op halve diepte en verbond men de delen met een kram. Voordeel van dit tweede systeem is dat men dit aan de onzichtbare achterzijde kon uitvoeren en dat men soms zelfs gen lijm nodig had om weer een waterdichte pot te bekomen. Deze methode werd vanaf de 18de eeuw toegepast. De vroegste vermeldingen van deze techniek komen uit China. Het beroep van rondtrekkende aardewerkherstellers bestond er al in de 17de eeuw. In Nederland bestond het beroep van keramiekersteller eveneens. Ze liepen rond in de straten en riepen "*Breek je wat*". Als 'lijm' gebruikten ze een ingenieus mengsel van eiwit en ongebluste kalk. In 18de eeuwse handboeken staan ook andere lijmrecepten o.a. het slijm van slakken. De *porceleinkrammer* werd in het Frans *raccoomodeur de faïence*, in het Engels *china rivetter* of *china mender*, en in het Duits *porzellanflicker*. Net zoals de scharenslijper en de ketellapper voerden ze in situ herstellingen uit. Het was pas in 1866 dat P. Thiaucourt met zijn *L'art de restaurer les faïences* een einde maakte aan de herstellingen met krammen. Zijn handboek was gericht op verzamelaars van keramiek. Typisch is wel dat de mentaliteit ten opzichte van deze oude herstellingen met krammen en overschilderingen de laatste decennia heel snel geëvolueerd is: deze reparaties worden thans scrupuleus bewaard. Er zijn zelfs voorbeelden gekend waarbij men de krammen verwijderd, ze behandelt tegen roest en andere schade en ze dan terugplaast op het voorwerp.

Uit de overige interventies op deze boeiende studiedag bleek vooral de zeer snelle evolutie van het denken over restauratie, over onze veranderende visie op oude restauraties en over de diverse onderzoeken die in binnen- en buitenland aan de restauratiegeschiedenis worden gewijd. Hoe meer men van de restauratiegeschiedenis en de vroegere behandelingen van een werk afweet, hoe beter men de huidige restauratie kan uitvoeren.

19.02.2010

NOUVEAUX LIVRES

NIEUWE BOEKEN

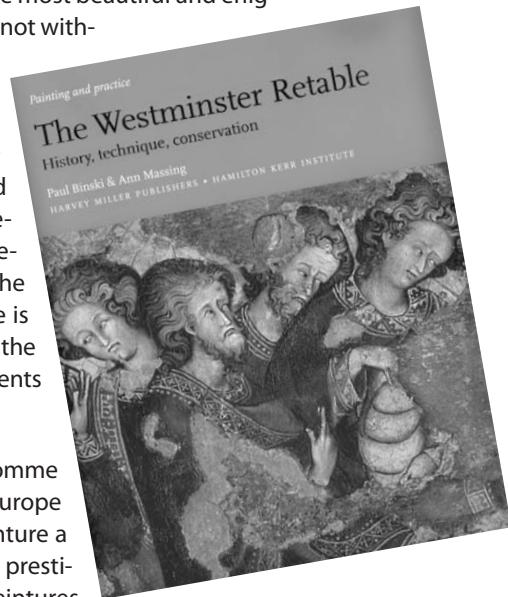
Marie Postec

The Westminster Retable History, technique, conservation (Painting and Practice)

P. Binski and A. Massing (eds.), 2009 – 464 pages - 135 euros - Language: English

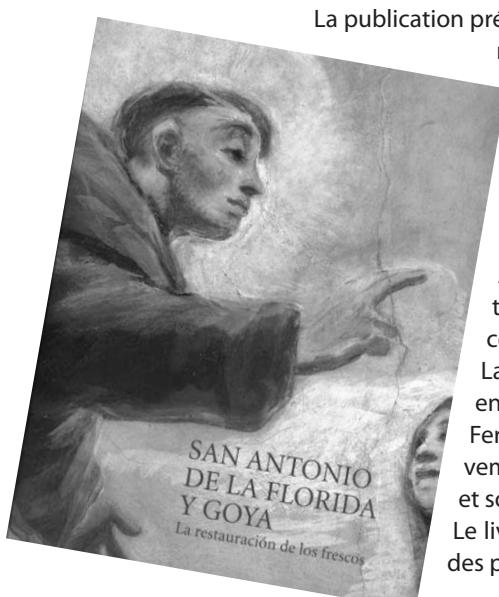
The late 13th-century Westminster Retable is rightly celebrated as one of the most beautiful and enigmatic panel paintings to have survived from medieval Europe. Its history is not without tragedy. It was made in the Westminster Abbey, one of the most prestigious Gothic churches of the thirteenth century, itself a treasure-house of medieval wall and panel painting; then, after the Dissolution of the Monasteries, it was demoted rapidly to use as part of a large cupboard; its ruination in the eighteenth century just pre-dated the Gothic Revival and its rediscovery and rescue. Since then, it has intrigued commentators because of its extraordinary technical mastery, its value as an ornamental resource for study and, more recently, as an important if fragmentary link in the history of painting in England and France in the thirteenth century. There is every reason to believe that its standing as an artwork was apparent even in the Middle Ages, and that, in short, it may be seen as one of the central monuments of Anglo-French Gothic painting.

Le retable de Westminster datant du 13ème siècle est à juste titre célébré comme une des plus belles et des plus énigmatiques peintures sur panneau de l'Europe médiévale parvenues jusqu'à nous. Son histoire a été tourmentée. La peinture a été réalisée à l'Abbaye de Westminster, une des églises gothiques les plus prestigieuses du treizième siècle, elle-même véritable trésor renfermant des peintures murales et des peintures sur panneau de l'époque médiévale; puis, après la dissolution des monastères, elle a été rapidement rétrogradée comme élément d'armoire ; sa lente dégradation au XVIIIe siècle a juste précédé le *Gothic Revival* qui lui a valu sa redécouverte et sa sauvegarde. Depuis lors, le retable a intrigué les spécialistes en raison de sa maîtrise technique extraordinaire, sa valeur comme ressource ornementale et, plus récemment, comme lien important bien que fragmentaire dans l'histoire de la peinture en Angleterre et en France au treizième siècle. Il y a tout lieu de croire que sa position comme œuvre d'art était évidente même au Moyen-Âge, et qu'il peut être considéré comme l'un des monuments centraux de la peinture franco-britannique.

SAN ANTONIO DE LA FLORIDA Y GOYA. LA RESTAURACION DE LOS FRESCOS

AUTOR/ES: María José Rivas Capelo, José Manuel Pita Andrade, Ángel Balao González, Juan Ruiz Pardo, Tomás Antel - 2008
414 pages - 39,50 euros – Langue: CASTELLANO

La publication présente le travail de restauration des fresques de Goya à l'Ermitage de San Antonio de la Florida à Madrid. Cette chapelle, construite à la fin du 18ème siècle, a été décorée en 1798 de la magistrale série de peintures de Goya, représentant le miracle de saint Antoine de Padoue. De style résolument profane, les peintures offrent un tableau très précis de la société madrilène de l'époque. Maintenu comme lieu de culte tout au long du XIXe siècle, l'ermitage a été transformé en musée en 1928, après la construction d'une chapelle à l'identique toute proche pour y transférer le culte.

Après 16 années de travaux de restauration, dirigés par Juan Ruiz Pardo de l'Institut du Patrimoine et achevés en juin 2005, il est de nouveau possible d'admirer ces fameuses fresques de Goya.

La restauration a été menée à bien en vertu d'une convention souscrite en 1987 entre la Mairie, le Patrimoine National et l'Académie royale de Beaux Arts de San Fernando. Les peintures présentaient des fentes, des infiltrations d'eau, des soulèvements et un sérieux encrassement. Les peintures avaient été restaurées en 1940 et soumises à de petites interventions en 1955 et 1977.

Le livre détaille le traitement récent et présente de magnifiques photos de détails des peintures.

Colloque international « Les fresques romaines de Boscoreale : perspectives actuelles »

**Mercredi 21 avril 2010 (après-midi), aux Musées royaux d'Art et d'Histoire
Jeudi 22 et vendredi 23 avril 2010, au Musée royal de Mariemont**

Dispersées à travers le monde, les somptueuses fresques de la villa de Boscoreale n'ont jamais fait l'objet d'une recherche collective. C'est pourquoi le Musée royal de Mariemont et les Musées royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles ont entrepris d'organiser un colloque international pour remettre ces chefs-d'œuvre à l'honneur.

Cette rencontre attendue depuis longtemps sera l'occasion d'un échange scientifique qui abordera des questions aussi diverses que l'archéologie, l'histoire, la topographie, l'étude pluridisciplinaire de la peinture romaine, mais également les problèmes de conservation, de restauration et de muséologie de ces précieux panneaux, ainsi que les divers procédés de reconstitution visuelle de la villa.

Thèmes des sessions :

Découverte et fouille de la villa, diffusion des panneaux et des objets

(G. Stefani, B. Bergmann, M. Grimaldi)

Aspects iconographiques et stylistiques

(G. Sauron, I. Bragantini, A. Rouveret, O. Palagia)

Projets de reconstitution

(E. Dubois-Pelerin, A. Barbet)

Comparaison avec d'autres villas contemporaines

(J. Clarke, D. Esposito, S. De Caro, P. Miniero, E.M. Moormann)

Les restaurations récentes des panneaux de la villa de Boscoreale

(B. Amadei, C. Talon, R. May, J.-M. Vallet, A. Sinigaglia, R. Meyer, C. Faltermeier)

Muséologie : des fresques dans des musées

(C. Evers, J. Mertens, R. Roger, D. Mahéo, A. Barbet, V. Ducourau, V. Sampaolo, R.A. Lunsingh-Scheurleer, A. Verbanck-Piérard).

Pour tous renseignements complémentaires et pour l'inscription :

www.musee-mariemont.be (Page « Activités – Colloques ») ou www.kmkg-mrah.be

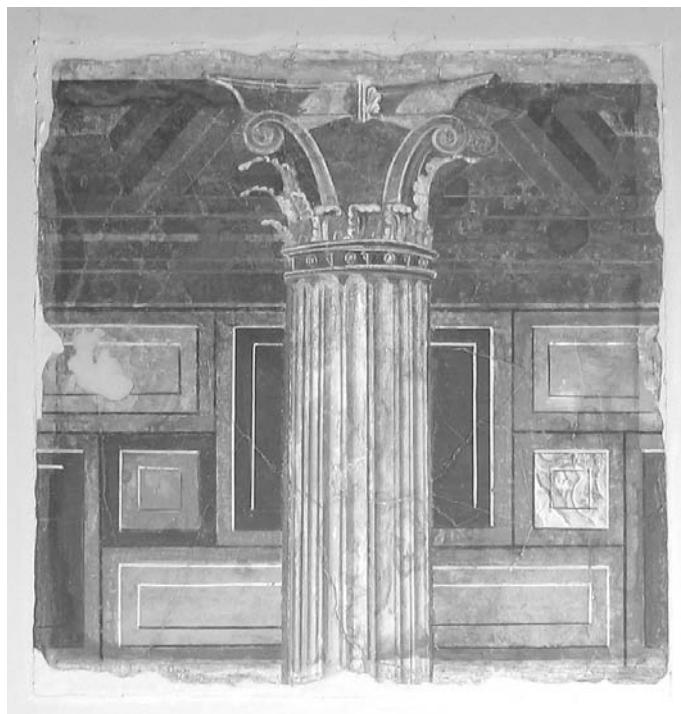
Internationaal colloquium « De Romeinse fresco's van Boscoreale : hedendaags vooruitzicht »

**Woensdag 21 april 2010 (namiddag), Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis.
Donderdag 22 en vrijdag 23 april 2010, Koninklijk Museum van Mariemont**

De somptueuze fresco's van de villa van Boscoreale, die in de hele wereld verspreid zijn, werden nog nooit collectief bestudeerd. Daarom besloten het Koninklijk Museum van Mariemont en het Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis van Brussel een internationaal colloquium te organiseren om deze kunstwerken aan het licht te stellen.

Deze lang verwachte vereniging zal de gelegenheid zijn voor wetenschappelijke discussies betreffende archeologie, geschiedenis, topografie, multidisciplinaire benaderingen van de Romeinse schilderkunst maar ook vragen over de bewaring, het restaureren en het tentoonstellen van deze waardevolle panelen alsnog verschillende manieren om de villa virtueel te reconstrueren.

Thema's van de sessies:

***Ontdekking en opgravingen van de villa,
verspreiding der panelen en voorwerpen***
(G. Stefani, B. Bergmann, M. Grimaldi)

Iconografische en Stilistische aspecten
(G. Sauron, I. Bragantini, A. Rouveret,
O. Palagia)

Reconstructie mogelijkheden
(E. Dubois-Pelerin, A. Barbet)

***Vergelijking met andere villa's uit
dezelfde periode***
(J. Clarke, D. Esposito, S. De Caro, P. Miniero,
E.M. Moermann)

***Recente restauraties van de panelen van de
villa Boscoreale***
(B. Amadei, C. Talon, R. May, J.-M. Vallet,
A. Sinigaglia, R. Meyer, C. Faltermeier)

Museologie : fresco's in musea
(C. Evers, J. Mertens, R. Roger, D. Mahéo,
A. Barbet, V. Ducourau, V. Sampaolo,
R.A. Lunsingh-Scheurleer, A. Verbanck-Piérard).

Voor verdere inlichtingen en inschrijving :

www.musee-mariemont.be (Pagina « Activités – Colloques ») of www.kmkg-mrah.be

KUUROORD VOOR KUNST 12/03- 9/05 2010

Locatie: Museum M

Openingstijden :

Dinsdag tot en met zondag: 11.00 tot 18.00 uur

Donderdag: 11.00 tot 22.00 uur

Website : <http://www.mleuven.be>

Adres : Leopold Vanderkelenstraat 28, 3000 Leuven

Au Museum M

Du mardi au dimanche – de 11h00 à 18h00

Jeudi: de 11h00 à 22h00

Website : <http://www.mleuven.be>

Adresse : Leopold Vanderkelenstraat 28, 3000 Leuven

Tussen 2006 en 2009 onderging het Leuvense museum een heuse metamorfose. Niet alleen de museumsite kreeg een facelift. Er ontstond ook een heus kuuroord voor kunst in de marge van de verbouwingswerken. Het museum wilde immers bij de heropening een collectie in topconditie tonen. Hiervoor selecteerde M een groot aantal werken uit de museumverzameling, 127 in totaal, die extra in de watten gelegd en behandeld zijn.

Het resultaat van drie jaar actieve zorg voor ons erfgoed kan je bewonderen als je de vaste opstelling van het

Entre 2006 et 2009, le musée de Leuven a subi une importante métamorphose. Ce n'est pas seulement le musée qui a fait l'objet d'un lifting. L'art a aussi connu une vraie cure de soins en marge des travaux de transformation. Le musée voulait en effet montrer, lors de la réouverture, une collection dans des conditions optimales. Le Musée M a sélectionné un grand nombre de travaux de la collection de musée, 127 au total, qui ont été choyées et traitées.

Le résultat de trois ans de soin intensif sur notre patrimoine peut être admiré pendant la visite de l'exposition

museum bezoekt, maar een groot aantal werken blijft voorlopig in het depot van het museum. Tot ze tijdens de tentoonstelling 'Kuuroord voor kunst' de show mogen stelen.

M biedt de bezoeker aan de hand van verschillende cases een blik op de interessante wereld van conservatie en restauratie. Door middel van fotomateriaal, informatieborden en digitale schermen krijg je zicht op wat er allemaal bij het 'bewaren' van kunst komt kijken, een van de belangrijkste functies van een museum die zich meestal achter de schermen afspeelt. Er wordt stilgestaan bij de belangrijkste factoren die meespelen bij het verval van kunstwerken en de museumbezoeker krijgt tips over hoe ook hij het erfgoed mee kan helpen bewaren.

Bovendien werken professionele restaurateurs tijdens de duur van de tentoonstelling ter plekke aan enkele objecten en kan je dus 'live' het proces van een restauratie volgen. Daarnaast wordt voor de een gevarieerd randprogramma met speciale rondleidingen, lezingen, workshops, publieksmomenten edm. uitgewerkt. Maar de echte blikvangers van de tentoonstelling zijn de vele pas gerestaureerde werken die blaken van gezondheid na hun verblijf in het Leuvense 'Kuuroord voor Kunst'. Het project 'Kuuroord voor Kunst' wordt gesubsidieerd door de Vlaamse Gemeenschap.

Lezingen

Op vijf donderdagavonden vinden er lezingen plaats in het kader van Kuuroord voor Kunst waarbij restauratoren en mensen uit het 'erfgoedveld' dieper ingaan op de spectaculaire of boeiende restauratiebehandelingen, die sommige kunstwerken van M ondergingen. Daarnaast wordt er ook stilgestaan bij wat behoud en beheer in een museum moet of kan zijn.

donderdag 18 maart:

Meubelrestauratie, een vak apart door Peter Taeymans (Zelfstandig Restaurator)

De restauratie van de Hosdentriptiek van Michiel Coxie door David Lainé (Zelfstandig Restaurator)

donderdag 8 april:

Het Sint-Annaretafel in ere hersteld door Tanaquil Berto (Zelfstandig Restaurator en K.I.K.)

De Restauratie van het Edelheeretriptiek door Hélène Dubois (K.I.K.) & Véronique Vandekerchouwe (Conservator M)

donderdag 22 april:

Het museum als kuuroord door Leon Smets (Museumconsulent Vlaanderen)

permanente du musée, mais un grand nombre de travaux reste dans les réserves du musée. Le temps de l'exposition «Un lieu de cure pour l'art», ils peuvent être vus.

M. offre au visiteur un regard sur le monde intéressant de la conservation et de la restauration à l'aide de différents cas. Grâce à des photographies, des panneaux d'information et des écrans digitaux, on obtient une vue sur ce que «conserver» veut dire, une des fonctions les plus importantes d'un musée qui se produit le plus souvent à l'abri des regards. L'exposition s'attarde sur les facteurs les plus importants qui jouent un rôle sur le vieillissement des œuvres d'art et le visiteur du musée reçoit des conseils sur la façon dont il peut lui aussi aider à la sauvegarde du patrimoine.

D'autre part, des restaurateurs professionnels travaillent sur place sur quelques objets pendant la durée de l'exposition ; on peut donc suivre le processus d'une restauration en direct. De plus tout un programme est proposé autour avec des visites guidées spéciales, des conférences, des ateliers, des activités pour le public. Mais les véritables points forts de l'exposition sont les nombreux travaux récemment restaurés qui respirent de santé après leur séjour en «cure de santé pour l'art». Le projet «Kuuroord voor Kunst» est subventionné par la communauté flamande.

Conférences

Cinq jeudis soir, des conférences sont proposées dans le cadre du Kuuroord voor Kunst au cours desquelles des restaurateurs et des responsables du patrimoine discuteront plus en profondeur des traitements de restauration spectaculaires ou passionnantes que certaines œuvres du Musée M ont subi. De plus, l'accent sera aussi mis sur ce que doit ou peut être la conservation et la gestion dans un musée.

donderdag 18 maart:

Meubelrestauratie, een vak apart door Peter Taeymans (Zelfstandig Restaurator)

De restauratie van de Hosdentriptiek van Michiel Coxie door David Lainé (Zelfstandig Restaurator)

donderdag 8 april:

Het Sint-Annaretafel in ere hersteld door Tanaquil Berto (Zelfstandig Restaurator en K.I.K.)

De Restauratie van het Edelheeretriptiek door Hélène Dubois (K.I.K.) & Véronique Vandekerchouwe (Conservator M)

donderdag 22 april:

Het museum als kuuroord door Leon Smets (Museumconsulent Vlaanderen)

Stofferingtechnieken bij Beeldhouwwerken door Seppe Roels (Zelfstandig Restaurator)

Stofferingtechnieken bij Beeldhouwwerken door Seppe Roels (Zelfstandig Restaurator)
 donderdag 29 april:
 De restauratie van plaasteren beelden door Judy De Roy (Zelfstandig Restaurator en K.I.K.)
 De verborgen zijde van enkele getuigen van het Leuvense maniërisme: De altaarvleugels van Jan Van Rillaer door Pierre Masson (Zelfstandig Restaurator)
 Alle lezingen gaan door in het Auditorium van M - gratis - telkens om 20u00 - reservatie via bezoekm@leuven.be of 016 27 29 29

Publicatie

Naar aanleiding van deze tentoonstelling wordt het museumtijdschrift van M Reflecties nieuw leven in geblazen, na een pauze van twee jaar. In dit achtste nummer getiteld Kuuroord voor kunst, schrijven enkele restauratoren hun ervaringen neer bij enkele in het oog springende behandelingen.

De inhoudstafel:

Het Sint-Annaretafel in ere hersteld door Tanaquil Berto
 De Edelheeretriptiek: biografie van een kopie door Veronique Vandekerchove, Hélène Dubois en Marjan Debaene

De beeldhouwwerken herbekeken door Seppe Roels
 De verborgen zijde van enkele getuigen van het Leuvense maniërisme: de Wonderbare Visvangst, de Kruisdraging, de Onthoofding van de Heilige Catharina en Christus op de Calvarie door Pierre Masson

'... très remarquable de l'oeuvre: les têtes et les mains de Marie et de l'archange sont traitées avec un charme infini...' door David Lainé

Te koop in de M-shop tijdens de openingsuren van M aan € 7,5

donderdag 29 april:

De restauratie van plaasteren beelden door Judy De Roy

(Zelfstandig Restaurator en K.I.K.)

De verborgen zijde van enkele getuigen van het Leuvense maniërisme: De altaarvleugels van Jan Van Rillaer door Pierre Masson (Zelfstandig Restaurator)

Toutes les conférences auront lieu dans l'Auditorium du M, entrée gratuite, à 20h0, réservation via bezoekm@leuven.be ou au 016 27 29 29

Publication

A l'occasion de cette exposition, le magazine de musée M. Reflecties reparaît, après une pause de deux ans. Dans ce huitième numéro intitulé Kuuroord voor kunst, quelques restaurateurs ont mis par écrit leur expérience à l'occasion de quelques traitements importants.

Le contenu :

Het Sint-Annaretafel in ere hersteld door Tanaquil Berto
 De Edelheeretriptiek: biografie van een kopie door Veronique Vandekerchove, Hélène Dubois en Marjan Debaene

De beeldhouwwerken herbekeken door Seppe Roels
 De verborgen zijde van enkele getuigen van het Leuvense maniërisme: de Wonderbare Visvangst, de Kruisdraging, de Onthoofding van de Heilige Catharina en Christus op de Calvarie door Pierre Masson

'... très remarquable de l'oeuvre: les têtes et les mains de Marie et de l'archange sont traitées avec un charme infini...' door David Lainé

A acheter à la librairie du Musée M pour 7,5 €.

« L'ASSURANCE AU SERVICE DE L'ART »

Direction :

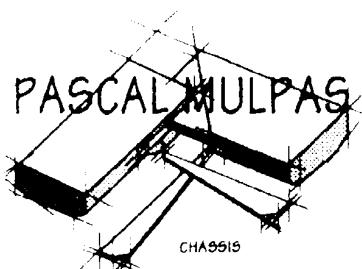
Jean-Pierre EECKMAN
Isabelle EECKMAN

Musées – Collections privées – Expositions
Fondations – Particuliers – Professionnels – Séjour Transport

BD A. REYERSLAAN, 67-69 B-1030 BRUXELLES / BRUSSEL
Tél. : (+322) 735 55 92 Fax. : (+322) 734 92 30
e-mail : invicta.belgium@portima.be website : www.invicta-art.com

FABRICATION DE CHASSIS À TABLEAUX VERVAARDIGING VAN SPIERAMEN VOOR Schilderijen

Travaux personnalisés.
Diverses essences de bois de première qualité
Différents modèles étudiés avec la collaboration de professionnels.
Garantie sur la réalisation.

Uitvoering op maat,
Allerlei soorten hout van eerste kwaliteit,
Verschillende modellen, besturdeerd in samenwerking met vaklui,
Waarborg op de uitvoering.

Enige vertegenwoordiger van de firma / Représentant exclusif de la firme

FRANCO RIGAMONTI (Italia)

Châssis-tendeur en aluminium pour travaux de restauration et de rentoillage.

Châssis en aluminium pour tableaux etc...

Spanramen in aluminium voor restauratie en verdoeking.

Spijramen in aluminium voor schilderijen enz ...

12 Terlaenenstraat - 3040 Ottenburg - tél./fax: 016/47.78.90
GSM: 0495/637.038

ABONNEMENTS

ABONNEMENTEN

Hilde Weissenborn

Sasstraat 37 - 9050 Gentbrugge

Tel. & fax : 09/ 236 33 64

E-mail: hilde@conservatie-restauratie.be

■ **1 AN (SOIT 4 NUMÉROS)**

(frais d'envois inclus)

Belgique et U.E.=€25

Etudiant = €15

Etranger (frais bancaires à charge de
l'abonné)=€35

■ **1 JAAR (4 NUMMERS)**

(verzendingskosten inbegrepen)

België en E.U.=€ 25

Studenten = €15

Buitenland (bankkosten ten laste van de
abonnee)=€35

■ **1 NUMÉRO**

(frais d'envois inclus)

Belgique et U.E.=€ 7

Etranger (frais bancaires à charge
de l'abonné)=€ 9

■ **1 NUMMER**

(verzendingskosten inbegrepen)

België en E.U.=€ 7

Buitenland (bankkosten ten laste van
de abonnee)=€ 9

■ **BANK / BANQUE :**

068-2083185-40

Paiement par virement au compte

068-2083185-40,

en n'oubliant pas de mentionner

votre nom, adresse et objet de la

commande.

Betaling door overschrijving op rek.nr.

068-2083185-40, met vermelding van

naam, adres, besteld(e) nummer(s).

www.aproa-brk.org

www.brk-aproa.org